

Turystyka etniczna a turystyka sentymentalna

Marek Motyka

Instytut Socjologii, Uniwersytet Rzeszowski

al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów

marek.a.motyka@tlen.pl

Abstract

Ethnic vs sentimental tourism

Tourism is a complex phenomenon. The reasons for travelling are diverse and they determine the classification of the forms of tourism. Basing on the motivation or incentive group criterion, tourism has been divided into several kinds, and numerous reasons for travelling successively lead to the emergence of more new varieties of tourism. This article presents two forms of travelling: ethnic tourism and sentimental tourism. The main reason of ethnic tourism is the search for an authentic and direct contact with communities whose ethnic and cultural background is different from the tourist's background. This form of tourism is cognitive and educational. It constitutes a source of knowledge about the life and history of humanity. The major reasons behind sentimental tourism are the search for contact with the country or region of one's origin in order to maintain one's national consciousness; the need for visiting a place important to an individual or a group; or emotional bonds that exist between the visitor and the visited place. This form of tourism serves to deepen national consciousness and nurturing the culture important to tourists.

Various definitions of the two forms of tourism is provided in literature. In some publications, the two terms are combined and their scopes overlap. In others they are defined as two forms of travelling, but the referents of the two terms are almost identical.

This article presents characteristics of the two forms of tourism, specifies the scopes of the notions of *ethnic tourism* and *sentimental tourism*, determines their common features, and specifically demonstrates the differences between the scopes of the two forms. The collected data indicated that the components of the terms *ethnic tourism* and *sentimental tourism* are distinctly different. Dissimilar travelling reasons and destinations, and the impact on the visited area imply that combining the two forms of tourism is groundless.

Słowa kluczowe: turystyka, formy turystyki, turystyka etniczna, turystyka sentymentalna

Key words: tourism, forms of tourism, ethnic tourism, sentimental tourism

1. Wstęp

Mianem turystyki określa się wszelkie podróże podejmowane w czasie wolnym w celu wypoczynku, rozrywki bądź nabywania nowych doświadczeń. W literaturze naukowej z zakresu turystyki można odnaleźć bardziej precyzyjne definicje tego pojęcia, jak i wskazywane przyczyny różnic jego definiowania. W pierwszej połowie XIX wieku mianem turystyki określano ogół wycieczek bądź podróży do miejsc atrakcyjnych, jak również migracje naukowe i dla przyjemności (Warszyńska, Jackowski, 1978). W latach 40. XX wieku szwajcarscy ekonomiści, Walter Hunziker i Kurt Kraft, opracowali definicję, według której turystyka to „całokształt stosunków i zjawisk związanych z podróżą i pobytem w jakiejś miejscowości osób przyjezdnych, jeśli pobyt nie wynika z motywu osiedlenia się i przez to nie wiąże się z jakąkolwiek działalnością zarobkową” (za: Łobożewicz, Bieńczyk, 2001: 10). Pod koniec XX wieku Claude Kaspar (1995) wskazywał, że turystyka to całość powiązań i zjawisk występujących wskutek zmiany miejsca oraz zjawisk związanych z pobytem osób, dla których miejsce, w jakim się znaleźli, nie jest stałym miejscem ich pracy bądź zamieszkania (tamże). Niektórzy autorzy, np. Sylwia Toczek-Werner (2008), używają definicji zawężających zakres pojęcia, wskazując turystykę jako „dobrowolne przemieszczanie się poza miejsce stałego zamieszkania, bez podejmowania stałej pracy zarobkowej” (tamże: 11), inni z kolei, np. Krzysztof Przeclawski (1996), wyznaczają turystyce znacznie szerszy zakres, wskazując, iż jest to „całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej związanych z czasową i dobrowolną zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz wejściem w kontakt osobisty ze środowiskiem odwiedzanym” (Przeclawski 1996: 30).

Większość wskazanych definicji akcentuje różnice między turystyką a pracą, jednakże komercjalizacja turystyki na przełomie XX i XXI wieku oraz zacieranie się różnicy między czasem pracy a czasem wolnym dopuszczają cele zarobkowe pośród motywów podejmowania podróży (Kurek, Mika, 2007). Biorąc pod uwagę zmiany motywów turystycznych, Światowa Organizacja Turystyki już podczas Międzynarodo-

dowej Konferencji Statystyki w Turystyce zorganizowanej w Ottawie w 1991 roku zaproponowała, żeby turystykę rozumieć jako „ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych nie dłużej niż przez rok bez przerwy, poza swoim codziennym otoczeniem, z wyłączeniem wyjazdów, w których głównym celem jest działalność zarobkowa wynagradzana w odwiedzanej miejscowości” (Kurek, Mika, 2007: 12). W niektórych publikacjach jednak, pomimo wprowadzenia tej nowej definicji, podróże, podczas których turysta wykonuje czynności zarobkowe (np. wszelką działalność związaną z tzw. sztuką uliczną, drobnym handlem itp.), wykluczają określanie mianem turystyki wyjazdów łączonych z taką aktywnością.

Rozbieżności pojawiające się w definiowaniu turystyki nie należy jednak uznawać za błędne. Jak wskazuje Władysław Gaworecki (2007: 19), „zjawisko turystyki może być rozpatrywane w aspekcie społeczno-kulturowym i ekonomicznym. W konsekwencji takiego podejścia w rozmaitych definicjach opracowywanych na potrzeby konkretnych analiz naukowych i praktycznych akcentuje się różne jego cechy”. Biorąc za podstawę kryterium motywacji bądź grup motywacji, wyodrębniono kilkanaście rodzajów turystyki, a liczne mieszane warianty motywów podejmowania podróży prowadzą do powstawania jej kolejnych odmian (Crompton 1979; Gaworecki 2007; Doran i inni, 2015).

2. Turystyka etniczna a sentymentalna - wieloznaczność definicyjna

Niespójności występują również przy wyznaczaniu ram definicyjnych dla poszczególnych rodzajów turystyki. Podczas opisów zjawisk społecznych związanych z turystyką etniczną i turystyką sentymentalną autorzy definicji stosują te nazwy zamiennie (Buczkowska, Pajsert, 2009; Seweryn 2009; Grazulis, Zuromskaite, 2011), bądź przypisują desygnaty nazwy *turystyka sentymentalna* nazwie *turystyka etniczna* (Butler 2003; Mika 2007; von Rohrscheidt 2008; Anszperger 2013). Jak zauważył Armin Mikos von Rohrscheidt (2008), w polskojęzycznej literaturze naukowej brakuje ścisłej definicji turystyki etnicznej, co może być przyczyną tych wieloznacznych stanowisk. Być może kluczem niespójności jest wskazywanie, że turystykę sentymentalną mogą podejmować osoby o jednakowym pochodzeniu (etnicznym), motywo-

wane chęcią podróży do miejsc (regionów, państw), w których w przeszłości mieszkali oni sami bądź ich przodkowie (Mika 2007; Jędrysiak 2008). Wspólne pochodzenie etniczne uczestników turystyki sentymentalnej jest wszakże istotnym motywem podejmowania tej formy turystyki, ale – jak wskazano w dalszej części opracowania – nie jedynym. Ponadto obie formy podróżowania stanowią części składowe turystyki kulturowej – jednego z segmentów turystyki (Jędrysiak 2008; Kowalczyk 2010; Aleksandrova, Aigina, 2014), co również może być przyczyną częstego porównywania tych form podróży.

Wieloznaczności występujące w opisach stanowią bariery w jednoznacznym rozumieniu różnic, jakie występują między tymi dwiema formami podróżowania i utrudniają ich prawidłową percepcję przy ustalaniu adekwatnych metodologii niezbędnych do ich właściwej eksploracji. Nakładające się na siebie zakresy tych pojęć stwarzają potrzebę ich bardziej szczegółowego rozróżnienia (Aleksandrova, Aigina, 2014). Sprecyzowanie motywów podejmowania tych dwóch rodzajów turystyki oraz uporządkowanie zakresów tych pojęć pozwoli wskazać zasadnicze różnice między turystyką etniczną a sentymentalną, co wydaje się wystarczającym uzasadnieniem eksploracji podjętej w niniejszej pracy.

3. Turystyka etniczna

Pojęcie *etniczność* zaczęło być powszechnie stosowane w latach 70. XX wieku przy opisach społeczności określanych mianem grup etnicznych stanowiących wspólnotę pochodzeniową i kulturową (Hoffmann 2012). Najistotniejsze cechy wpływające na postrzeganie danej zbiorowości jako grupy etnicznej to odmienność kultury (języka, obyczajów, religii), genealogia historyczna typowa jedynie dla tej grupy, zbiór cech osobowości różniących daną grupę od innych oraz zajmowanie mniej lub bardziej określonego terytorium (Jakimowicz-Ostrowska 2007). Cechy istotne to również odmienna od dominującego społeczeństwa tożsamość językowa, instytucje i tradycje społeczne oraz kulturowe, ekonomiczne i polityczne różniące się od dominującej kultury, systemy gospodarcze zorientowane bardziej na tradycyjne niż uprzemysłowione metody produkcji, a także więzi łączące daną społeczność z zamieszkiwanym terytorium (Hinch, Butler, 2007).

Turystyka etniczna bywa utożsamiana z turystyką kulturową (której podstawową atrakcją jest dziedzictwo materialne) i jest zazwyczaj postrzegana jako podróż nastawiona na kontakt z odmiennymi społecznościami (Hoffmann 2012). Według Katsumi Yasumury (b.d.), grupy etniczne i ich egzotyka mogą być traktowane jako elementy kultury danego regionu, co uzasadnia wpisanie turystyki etnicznej w zakres turystyki kulturowej (tamże). Anna Aleksandrova i Ekaterina Aigina (2014: 2) również wskazują, że turystyka etniczna i turystyka kulturowa, nazywana przez autorki etniczno-kulturową, jest „połączeniem różnych form działalności turystycznej, motywowanej pragnieniem zrozumienia różnorodnych zjawisk etnicznych i kulturowych” (Aleksandrova, Aigina).

Przy takim łączeniu tych dwóch form podejmowania podróży rozróżnienie turystyki etnicznej od kulturowej może przysparzać pewne trudności, istnieją jednak kluczowe kwestie ułatwiające ich rozróżnianie. Po pierwsze, turystyka etniczna jest skoncentrowana na konkretnej grupie, której egzotyka stanowi główną atrakcję dla turystów. Po drugie, fundamentalnym założeniem turystyki etnicznej jest ukazywanie tej właśnie odmienności; stylu życia odwiedzanej grupy istotnie różnego od stylu życia turystów. Za najważniejszy element tej formy turystyki uznaje się spotkania między turystami a rdzennymi mieszkańcami oraz spotkanie dwóch kultur, z drugoplanowym znaczeniem zabytków, cudów natury oraz wszelkiego dziedzictwa materialnego (Oakes 2000). Spotkanie owo stanowi etniczną konfrontację dwóch odmiennych dziedzictw kulturowych (Valkeners 2007).

W literaturze przedmiotu pojęcie *turystyki etnicznej* bywa stosowane zamiennie z pojęciami *tribal tourism*, *aboriginal tourism* i *indigenous tourism* (Colton 2005; Brown i inni, 2007; Song 2008; Taylor i inni 2014; Pérez 2015). Pojęcia te stosuje się do określania tej samej formy turystyki, w której kluczową motywacją jest pragnienie doświadczenia odmienności kulturowej poprzez kontakty z grupami etnicznymi uznanymi przez turystów za egzotyczne (Mika 2007; Madej 2008). Etymologia pojęcia *indigenous* wskazuje źródłosłów składający się z łacińskich słów *inde* – które znaczy *tam*, oraz *gens* – znaczącego *ród, ludzie*. Etymologicznie pojęcie *indigenous* oznacza więc *ludzie mieszkający tam* (Pérez 2015), co trafnie określa cele i kierunki tej formy podejmowania podróży. Zasadniczym walorem turystyki etnicznej są bowiem spo-

łeczności, których kultura jest dalece odmienna od kultury, z której pochodzą turyści, wraz z odmiennością wartości, obyczajów, sposobu życia, strojów i kuchni (Mika 2007). Turystyka etniczna do miejsc egzotycznych daje turystom możliwość czerpania przyjemności z zestawienia kontrastów: prymitywne – zaawansowane, plemiennne – metropolitalne (King 1994), rdzennym mieszkańcom umożliwia wyeksponowanie własnej kultury (Oakes 1997).

Głównym motywem sprzyjającym podejmowaniu tej formy podróżowania jest poszukiwanie autentycznego, bezpośredniego kontaktu ze społecznościami, których pochodzenie etniczne lub kulturowe jest inne niż turystów (van den Berghe 1992; Ojeda-Macias 1996; Oakes 2000; Lah 2014). Istotną rolę w spotkaniach między odwiedzanymi i gośćmi pełnią pośrednicy, m.in. lokalni przewodnicy, biura podróży i inne podmioty służące zaspokajaniu potrzeb turystycznych, które pośredniczą w umożliwieniu takich spotkań (Petroman i inni, 2011). Pośrednikami mogą być również *culture brokers* – jednostki pochodzące z dominującej grupy etnicznej w danym kraju bądź osoby z grupy mniejszościowej, które przeniosły się na obszary zurbanizowane – osoby organizujące spotkania i czas turystom etnicznym, zaangażowane jako przewodnicy po egzotycznej kulturze. Zazwyczaj są to przedstawiciele odwiedzanego państwa (Oakes 2000). Według Kayoko Ishii (2012: 291), turystyka etniczna „oferuje spotkania [...] między Pierwszym i Czwartym Światem”, przy czym wskazany Czwarty Świat stanowi zbiorczą nazwę wszystkich rdzennych mieszkańców zamieszkujących w granicach administracyjnych Pierwszego, Drugiego i Trzeciego Świata (Ishii 2012). Motywacją podróży do miejsc zamieszkałych przez grupy etniczne jest poszukiwanie niecodziennego doświadczenia kulturowego poprzez uczestnictwo w festiwalach, uroczystościach, a zwłaszcza niezobowiązujących spotkaniach z mieszkańcami, którzy w miejscach odwiedzanych przez turystę stanowią mniejszości etniczne i narodowe (Kowalczyk 2010; Rut 2011; O'Connor 2012). Motywacją wyjazdu do wybranego regionu lub kraju może być również potrzeba nauki języka grupy etnicznej zamieszkującej ów region. Co prawda, ta forma podróżowania nosi raczej miano turystyki językowej – specjalistycznej odmiany turystyki etnicznej, jednakże również podczas takich wyjazdów turyści, ucząc się języka, poznają ludzi, którzy się nim posługują, ich kulturę, specyfikę życia codziennego,

lokalną kuchnię oraz wiele innych komponentów środowiska etnicznego (Rut 2011). Docelowa aktywność turystów etnicznych może obejmować odwiedzanie domów bądź miejsc zamieszkiwanych przez odwiedzaną grupę oraz uczestnictwo w rytualnych tańcach bądź w obrzędach religijnych. Spotkania w ramach turystyki etnicznej implikują silne poczucie osobistej identyfikacji i wpływają na doświadczanie własnych kultur przez obie strony interakcji (King 1994). W relacjach tych obowiązują zasady etyczne obowiązujące zarówno odwiedzających, jak i odwiedzanych: dawanie autentycznego świadectwa o swojej kulturze, ułatwianie jej poznania, uczciwość, gościnność, nieułatwianie zachowań sprzecznych z etyką (częstowanie narkotykami, aranżowanie płatnego seksu), respektowanie wolności oraz przestrzeganie lokalnych zasad porządku społecznego (Przeclawski 1997).

Według Pierre'a van den Berghego (1992), turystyka etniczna kreuje specyficzne stosunki między trzema grupami: turystami (wiedzami), tubylcami (aktorami etnicznego spektaklu) oraz pośrednikami (osobami aranżującymi spotkania między turystami a tubylcami, zapewniającymi zaplecze gastronomiczne i noclegowe). Współwystępowanie relacji między turystami, lokalnymi dostawcami egzotycznych doświadczeń i pośrednikami między tymi dwiema grupami jest uznawane za integralne komponenty turystyki etnicznej (Petroman i inni, 2011). Turystyka etniczna to jednak nie tylko interakcje między gośćmi a odwiedzającymi, ale również kompleks stosunków etnicznych z konsekwencjami istotnymi dla tożsamości etnicznej tubylców. Spotkania z turystami z krajów bardziej rozwiniętych, poza korzyściami materialnymi, wpływają na zmiany zachodzące u odwiedzanych, obserwowane w ich zachowaniach, odzieży, środkach produkcji oraz tradycyjnych praktykach (Oakes 2000; Petroman i inni, 2011). Od około dwóch dekad można jednak zaobserwować proces komercjalizacji turystyki etnicznej. Jak zauważa Beata Hoffmann (2012: 162), „rozwijające się zjawisko marketingu dzikości – polegające na komercyjnym wykorzystywaniu kultur plemiennych – zaznacza swoją obecność w coraz szerszych obszarach globu”. Największe zagrożenie autentyczności doznań związanych z turystyką etniczną stwarza rozwijająca się infrastruktura turystyczna. Autentyczność kulturowa jest atrakcyjnym towarem zarówno dla biur podróży, jak i turystów etnicznych. Dostosowanie właściwości owej autentyczności do oczekiwań odwiedzających

nie pozostaje bez wpływu na miejsca odwiedzane i ich mieszkańców. Wychodząc naprzeciw tymże oczekiwaniom, odwiedzane społeczności ukazują turystom pseudo autentyczny wizerunek wykreowany specjalnie na potrzeby turystyczne (Hoffmann 2012). Zdarza się, że rytuały, tańce, stroje itp. stają się towarem specjalnie modyfikowanym na potrzeby turystów; rękodzieło artystyczne i wszelkie przejawy sztuki lokalnej bywają dostosowywane do gustów odwiedzających, zniekształcając zarówno ich prawdziwy wizerunek, znaczenie, jak i zastosowanie (Ojeda-Macias 1996; Valkeners 2007).

Rober E. Wood (1998) wskazuje kilka tendencji identyfikowanych w turystyce etnicznej. Po pierwsze, pochodzenie etniczne staje się coraz bardziej przedmiotem celowej i świadomej konsumpcji. Po drugie, zarówno towary, jak i doświadczenie etniczne są coraz częściej symulowane poprzez inscenizację autentyczności i rekonstrukcje. Po trzecie, pochodzenie etniczne staje się społecznie skonstruowanym wizerunkiem, zbudowanym ze złożonych interakcji. Po czwarte, doświadczenie etniczne obejmuje coraz szerszy zakres oddziaływań społecznych, począwszy od edukacji obywatelskiej po festiwale grup etnicznych (Wood 1998). Azeredo Grünewald (2003) zwraca uwagę na dwie podgrupy wśród rdzennych mieszkańców regionów odwiedzanych w ramach turystyki etnicznej; pierwsza to jednostki, które pod wpływem kontaktów z turystami uległy zmianom kulturowym, druga zaś to osoby pozostające wierne własnej kulturze. Członkowie obu grup kreują *scenę turystyczną* na potrzeby turystyki etnicznej. Wspomniany autor uważa, że relacje między turystami a grupą wykreowaną na potrzeby turystyczne mogą być dalekie od autentycznego doświadczenia etnicznego (Grünewald 2003).

Katsumi Yasumura (b.d.) uważa, że turystyka etniczna bardzo wyraźnie eksponuje nierówności między odwiedzającymi a odwiedzanymi. Egzotyka jako główna atrakcja turystyczna jest ściśle związana z zapóźnieniem cywilizacyjnym i powolną modernizacją środowiska uznanego za atrakcyjne pod względem etnicznym. Ponadto nierówności między gospodarzami a gośćmi są bezpośrednio eksponowane przez gospodarzy stanowiących dla turystów jedną z atrakcji turystycznych (Yasumura, b.d.). P. van den Berghe (1992) uważa jednak, że wpływy finansowe uzyskiwane z turystyki etnicznej pozwalają rdzennym mieszkańcom uporać się z kwestiami so-

cyjnymi, m.in. ubóstwem i głodem. Korzyści ekonomiczne uzyskiwane od turystów przez kraje stanowiące cele turystyki etnicznej mogą tworzyć podatny kontekst reinterpretacji historii i zwyczajów, do wzmocnienia pozycji grup etnicznych w odwiedzanym kraju (Adams 1997).

Valene L. Smith (1989) uważa, że turystyka etniczna jest warunkowana podawanymi przez media informacjami o osobliwych zwyczajach grup egzotycznych. Stymulujące działanie tych informacji na turystykę etniczną skutkuje rosnącą liczbą potencjalnych jej uczestników chętnych do odwiedzania wiosek i domów rdzennych mieszkańców, obserwacji tańców, obrzędów, a także do zakupu lokalnych wyrobów wysoce wartościowych ze względu na swoje pochodzenie. Według V. L. Smith (1989), działania te mogą służyć rozwojowi turystyki etnicznej, zwłaszcza z punktu widzenia interesów danej społeczności (Smith 1989). V. L. Smith jest autorką koncepcji „4H”. Koncepcja ta wyznacza kierunki sprzyjające osiągnięciu korzyści zarówno przez odwiedzających, jak i odwiedzanych dla tej formy podróżowania. Tytułowe „4 H” stanowią czynniki, które – według tej badaczki – najtrafniej określają kierunki rozwoju turystyki etnicznej: *habitat* (środowisko), *heritage* (dziedzictwo), *history* (historia) i *handicrafts* (rękodzieło) – (Smith 1989).

Dążenia do osiągnięcia korzyści zarówno przez odwiedzanych, jak i odwiedzających, są istotne z punktu widzenia turystyki zrównoważonej, której celem jest osiągnięcie pozytywnego doświadczenia przez wszystkie podmioty zaangażowane w turystykę (Kowalczyk 2010). „Koncepcją uzasadniającą traktowanie turystyki etnicznej jako bliskiej idei turystyki zrównoważonej jest koncepcja *cultural village*” (tamże: 22). Koncepcja wiosek kulturowych jest realizowana wśród rdzennych społeczności Afryki, Azji, Australii i Oceanii, w regionach położonych nad Morzem Kaspijskim oraz na Bliskim Wschodzie. Korzyści z realizacji tej koncepcji to przede wszystkim możliwość zatrudnienia jednostek i grup mających niewielką szansę znalezienia pracy w gospodarce formalnej, możliwość pielęgnowania dawnych zwyczajów, tradycji rzemieślniczych, twórczości artystycznej, ale również pozytywny wpływ na rozwój usług spoza branży turystycznej oraz pogłębienie wiedzy o innych narodach i grupach etnicznych. Wskazywane argumenty przeciwko koncepcji wiosek kulturowych to brak autentyczności ich mieszkańców odgrywających dla tury-

stów jedynie wyuczone role, komercyjność tychże przedsięwzięć oraz spłycony przekaz wizerunku grup etnicznych niepozwalający na głębsze poznanie specyfiki danej kultury (Kowalczyk 2010).

Pośród badaczy turystyki etnicznej stanowiska wobec tej formy podróżowania są wyraźnie podzielone. A. Aleksandrova i E. Aigina (2014) uważają, że aktywne uczestnictwo rdzennych mieszkańców we wszystkich rodzajach działalności w ramach turystyki etnicznej zapewnia systematyczny rozwój ich kultury i gospodarki. Trevor Sofield i Sarah Li wskazują na występowanie w tej formie turystyki paradoksu wynikającego ze sprzeczności między ochroną danej kultury a możliwością wystąpienia zmian. Według tychże badaczy, turystyka etniczna przyspiesza zmiany społeczno-gospodarcze, które w konsekwencji nie pozostają obojętne na kulturę odwiedzaną grupy etnicznej, prowadząc do przemian podważających jej autentyczność (Sofield, Li, 2007). B. Hoffmann (2012: 163) zwraca uwagę na postmodernistyczne wpływy obserwowane w turystyce; „wielką przemianę indywidualnego doświadczenia turystycznego w niezliczoną mnogość dyskursów i form, w jakich przejawia się turystyczny sposób widzenia świata”. Według tejże autorki, globalizacja doświadczenia turystycznego uczyniła atrakcję turystyczną jednym z wielu towarów. Obecne atrakcje stanowią odzwierciedlenie codziennej rzeczywistości świata postindustrialnego, w której stałym elementem jest *fałsz turystyczny* (Hoffmann 2012). Jak wskazuje Tomasz Madej (2008), turyści stają się ofiarami skrupulatnie zaplanowanej mistyfikacji; im bardziej poszukują autentyczności, tym bardziej miejscowe przedsiębiorstwa turystyczne starają się sprostać tym potrzebom, inscenizując turystyczne spektakle, podczas których odwiedzający nabywają towary niemające wiele wspólnego z autentycznym doświadczeniem danej kultury (Madej 2008). Elżbieta Puchnarewicz (2010) zwraca natomiast uwagę na zagrożenia, jakie dla pierwotnych wspólnot może generować globalizacja i wszelkie procesy z nią związane: homogenizację kultury bądź jej erozję, zanik autentyczności i tożsamości oraz zagrożenia ekologiczne. Nierzadko potrzeba uzyskania najwyższych możliwych korzyści ekonomicznych przeważa nad potrzebą pielęgnowania własnego dziedzictwa kulturowego.

Od końca XX wieku ta forma turystyki występuje również w zmodyfikowanych i zniekształconych formach; etniczność bywa modnym towarem proponowanym w formach dalece odbiegających od oryginału. Pseudo namiastką podróży etnicznych są wyjścia do restauracji etnicznych, wycieczki do dzielnic etnicznych, zakupy na etnicznych rynkach, zwiedzanie muzeów etnicznych, parków tematycznych, podziwianie etnicznych witryn w sklepach itp. (Wood 1998). Oferowane namiastki mają niewiele wspólnego z autentycznością kulturową dostępną podczas podróży, również budzącą wątpliwości wobec przemian zachodzących w kulturze, obyczajowości, technice oraz samym podróżowaniu.

Pesymistyczne wnioski nie świadczą jednak o braku pozytywnych aspektów turystyki etnicznej. Zainteresowanie turystów dziedzictwem kulturowym danego regionu lub miejsca wciąż wzbudza wśród odwiedzanych chęć korzystnego zaprezentowania własnego dorobku kulturowego, sprzyja rewitalizacji tradycji, odradzaniu poczucia wspólnej tożsamości, integracji społeczności lokalnej. Ponadto korzyści ekonomiczne uzyskiwane od turystów istotnie umożliwiają poprawę bytu materialnego mieszkańców (Hoffmann 2012).

4. Turystyka sentymentalna

Odmienne motywy turystyczne można wyróżnić w podróżach podejmowanych w celu odwiedzenia miejsc narodzin, pochodzenia i zamieszkania w przeszłości samych turystów bądź ich przodków (Seweryn 2008; Grazulis, Zuromskaite, 2011). Ten rodzaj podróżowania zyskał miano turystyki sentymentalnej, realizowanej przez osoby powiązane więzią grupową oraz poczuciem wspólnego pochodzenia i kultury, które mieszkają na stałe poza obszarem regionu, z którego zostały przesiedlone one same bądź ich przodkowie (Mika 2007; Aleksandrowa, Aigina, 2014). Główną motywacją podejmowania podróży tego typu jest poszukiwanie kontaktów z krajem swojego pochodzenia dla utrzymania świadomości narodowej, rozwijania stałych kontaktów z krajowymi organizacjami kulturalnymi, społecznymi, zawodowymi bądź kościelnymi przez uczestnictwo w turystyce krajoznawczej, pątniczej, biznesowej, kongresowej lub innej (Łobożewicz, Bieńczyk, 2001). Turystyki sentymentalnej nie należy łączyć z chęcią powrotu na odwiedzane obszary. Jest ona raczej poszukiwa-

niem tożsamości i wartości danego narodu, grupy lub rodziny (Cynarski, Cynarska, 2009; Grazulis, Zuromskaite, 2011). Ten rodzaj turystyki sprzyja przenoszeniu kultury, prądów społecznych, idei, osiągnięć naukowych oraz zasobów kapitałowych.

Nazwy stosowane zamiennie do tej formy podróżowania to *turystyka wspomnieniowa* (Urbaniak 2012) i *turystyka nostalgiczna* (Aleksandrowa, Aigina, 2014). Pojęcie *nostalgii* poszerza nieco zakres turystyki sentymentalnej. Według Stuarta Tannoeka (1995), nostalgia stanowi konsekwencję subiektywnego doświadczania przerwanej ciągłości, np. z powodu utraty kontaktu z ludźmi i miejscami istotnymi dla jednostki. Jest trudną do stłumienia tęsknotą, „desperackim poszukiwaniem wspólnoty i ciągłości” (tamże: 458). Czynniki sprzyjające występowaniu nastrojów nostalgiczych to przyspieszona modernizacja, urbanizacja, wojny, katastrofy globalne oraz media masowe, nierzadko zniekształcające pamięć zbiorową i znaczenie przełomowych wydarzeń dla danej grupy bądź całej ludzkości. Nostalgia jest emocjonalnym przeżywaniem przeszłości (Davis 1977). John L. Crompton (1979), w trakcie wywiadów przeprowadzonych w celu identyfikacji motywów podejmowania podróży, wyróżnił *czynnik nostalgiczny*. Zgromadzone dane wskazywały, że w zakresie tego czynnika wpisywały się: potrzeba przebywania w środowisku niezaawansowanym technicznie, poszukiwanie prostego życia oraz chęć przywrócenia dawno minionej homeostazy między pracą, życiem rodzinnym i interakcjami społecznymi (Crompton 1979).

Motywacją do podejmowania tej formy podróżowania może być również sentyment związany z dumą z wielkich przodków i potrzebą odwiedzenia miejsc ich pobytu bądź pochówku (Jędrzyak 2008). Polacy podejmują podróże sentymentalne do Stoczni Gdańskiej jako symbolicznego miejsca początku przemian ustrojowych, do Watykanu, gdzie spoczywają szczątki Jana Pawła II, do paryskiego cmentarza *Père Lachaise*, na którym pochowano Fryderyka Chopina, a także do innych miejsc budzących sentyment, położonych w wielu regionach świata. Celem turystyki sentymentalnej Żydów są grób cadyka Elimelecha w Leżajsku i Ściana Płaczu w Jerozolimie. Do 1944 roku miejscem sentymentalnych podróży turystów niemieckojęzycznych był pomnik-mauzoleum we wsi Sudwa (powiat olsztyński), w którym pocho-

wano marszałka, prezydenta Rzeszy, Paula von Hindenburga (Jędrysiak 2008). Miejsca sentymentalne dla wielu narodowości są rozproszone po całym świecie.

Ponadto turystyka sentymentalna to także podróże do miejsc budzących nostalgię i wspomnienia związane z minionymi latami: dzieciństwem, młodością, etapami życia znaczącymi dla jednostki bądź grupy. Wyjazdy sentymentalne mogą być realizowane przez dziadków podróżujących z wnukami do miejsc swojego pochodzenia bądź przez turystów powracających z powodów sentymentalnych do miejsc odwiedzanych w przeszłości (Kowalczyk-Anioł, Włodarczyk, 2011), jak również przez osoby zainteresowane dawnymi kulturami, minionymi w danym regionie. Tu jednak zakres pojęcia *turystyki sentymentalnej* może się już pokrywać z zakresem pojęcia *turystyki folklorystycznej* (Mokras-Grabowska 2013).

Cechy określające turystę sentymentalnego to: świadomość związków etnicznych i społeczno-kulturowych z odwiedzanym krajem lub regionem; motywacje poprzedzające podjęcie podróży; świadomość celów charakterystycznych dla turystyki sentymentalnej (np. wybór danego miejsca, odwiedzin przyjaciół lub członków rodziny, względy religijne itp.) oraz względy emocjonalne: tęsknota, konfrontacja wyobrażeń i nostalgia (Łobożewicz, Bieńczyk, 2001). Jak wskazuje W. Gaworecki (2007: 343), u podstaw kształtowania się tej formy turystyki „leżą liczne związki krajów emisji i krajów przyjmujących turystów, a także wspólne dziedzictwo historyczne i kulturowe”. Egzemplifikacją istnienia tych związków może być turystyka etniczna do Polski obywateli niemieckojęzycznych, odwiedzających Opolszczyznę i inne regiony zamieszkiwane przez Niemców przed 1945 rokiem (*Niemieccy turyści...*, 2013; Kurtyka-Marcak, Kropsz-Wydra, 2014), jak i turystów narodowości żydowskiej odwiedzających polskie miasta (Seweryn 2008; Gładyś 2009). Związki te stanowią również motywację do turystyki sentymentalnej dla Polaków, których przodkowie zamieszkiwali przed 1945 rokiem obszary położone obecnie za wschodnią granicą Polski (Cynarski, Cynarska, 2009). Turystyka sentymentalna stwarza możliwości nie tylko umocnienia się grup etnicznych, lecz również sprzyja naturalnej jedności wspólnot narodowych. Proces ten jest jednakże warunkowany wieloma czynnikami. Jak wskazuje W. Gaworecki (2007: 48), „w tym kontekście należy przede wszystkim zwrócić uwagę na konieczność honorowania praw politycznych przysługujących

człowiekowi". Podróże sentymentalne do innego kraju w celu odwiedzin członków rodziny turystów są możliwe wówczas, „jeżeli zostały stworzone warunki przestrzegania prawa obywatela do swobodnego łączenia się z rodziną, przyjaciółmi i znajomymi żyjącymi w diasporze oraz prawa człowieka, który żyje w diasporze, do swobodnego kontaktu osobistego z bliskimi w kraju macierzystym lub kraju urodzenia swych przodków” (Gaworecki 2007: 48). Ważne jest również tworzenie i funkcjonowanie różnych struktur organizacyjnych inspirujących i organizujących podróże sentymentalne, jak również – w krajach odwiedzanych – tworzenie struktur sprzyjających pielęgnowaniu historii i odmienności kulturowej osób odwiedzających (Gaworecki 2007).

Odmianą turystyki sentymentalnej jest również turystyka polonijna. Pierwotnie mianem Polonii określano wyłącznie wychodźstwo, jednakże w literaturze przedmiotu mianem tym określa się zbiorowość osób o polskim rodowodzie, rozproszoną trwale po różnych krajach poza Polską, określającą swoje pochodzenie w przeszłości jako polskie (Gaworecki 2007). Ważną rolę w turystyce polonijnej odgrywa emigracja lat 80. XX wieku, głównie do Stanów Zjednoczonych, Niemiec, Francji, Włoch, Kanady i Szwecji (ze względów politycznych), jak również emigracja końca XX i początku XXI wieku (ze względów ekonomicznych). Współczesna turystyka polonijna pełni przede wszystkim rolę umacniania kontaktów rodzinnych (Gaworecki 2007). Szacunkowe dane organizacji polonijnych wskazują, że na początku XXI wieku poza granicami Polski mieszkało około 20 mln Polaków. Fale emigracji sprawiły, że po Chińczykach, Niemcach i Włochach Polonia stanowi czwartą pod względem wielkości grupę etniczną zamieszkującą poza granicami kraju rodzinnego (tamże).

Turystykę sentymentalną podejmują niemal wszystkie narodowości mające możliwość bezpiecznego odwiedzania miejsc zamieszkiwanych w przeszłości przez nich samych bądź ich przodków. Polacy z nostalgią odwiedzają miasta położone na byłych rubieżach Polski: Wilno, Kamieniec, Baranowicze, Stanisławów, Lidę i inne (Cynarski, Cynarska, 2009). Z turystyką sentymentalną można się zetknąć w Gdańsku, Wrocławiu, Opolu oraz wielu miastach i regionach zamieszkiwanych w przeszłości przez populację niemieckojęzyczną (Niemieccy turyści..., 2013; Maleszka

2012). Podobnie jest z Żydami odwiedzającymi w Polsce miejsca znaczące dla historii i kultury żydowskiej (Gładyś 2008). Podróże sentymentalne dla zachowania tożsamości narodowej są również realizowane przez Łemków i Bojków przesiedlonych podczas akcji „Wisła” z Beskidów w głąb Polski (Garstka 2008) oraz przez pozostałe narodowości przesiedlone po drugiej wojnie światowej. Turystyka sentymentalna odgrywa ważną rolę w kształtowaniu wspólnego dziedzictwa oraz podtrzymywaniu kontaktów rodzinnych w Wielkiej Brytanii, Irlandii, Australii oraz Grecji, odwiedzanych przez potomków emigrantów z przełomu XIX i XX wieku (Mika 2007). Ta forma turystyki sprzyja pielęgnowaniu własnej historii i kultury, służy pogłębianiu świadomości narodowej, której ważnymi wartościami, sprzyjającymi jej przetrwaniu, są: „ziemia jako terytorium stanowiące kraj urodzenia, ziemia ojców i poczucie wspólnego dziedzictwa” (Gaworecki 2007: 48). Dzięki tej formie turystyki zachodzi dyfuzja różnych elementów kulturowych, przenikających podczas kontaktów międzyludzkich, w trakcie których są przenoszone obyczaje, idee, koncepcje naukowe, prądy filozoficzne i artystyczne oraz dzieła sztuki. Ten rodzaj turystyki może być ważnym czynnikiem rozwoju odwiedzanego kraju, dającym możliwość pozyskania nowych źródeł korzyści ekonomicznych, przez rozwój infrastruktury związanej z ruchem turystycznym (Gaworecki 2007).

5. Różnice między turystyką etniczną a sentymentalną

Między pojęciami *turystyki etnicznej* a *turystyki sentymentalnej* istnieją wyraźne różnice, które wykluczają przypisywanie desygnatów pierwszego pojęcia drugiemu. W tabeli 1 zebrano zasadnicze cechy tych dwóch form podejmowania podróży.

Czynnikiem wspólnym dla tych form turystyki mogą być dochody uzyskiwane zarówno przez kraje i regiony atrakcyjne ze względu na egzotykę tych miejsc, jak i kraje bądź regiony odwiedzane przez turystów z powodów sentymentalnych. Wspólne jest również to, że w obydwu rodzajach podróżowania podmiotem jest człowiek. Pozostałe desygnaty, wyszczególnione w tabeli 1, są zdecydowanie różne od siebie. W wyjazdach organizowanych w ramach turystyki etnicznej mogą uczestniczyć jednocześnie przedstawiciele wielu grup etnicznych, których wspólnym celem

Tabela 1. Różnice między turystyką etniczną a turystyką sentymentalną

Turystyka etniczna	Turystyka sentymentalna
Podejmowana przez grupy etnicznie zróżnicowane od odwiedzanych	Podejmowana przez grupy mogące być etnicznie tożsame z odwiedzanymi (grupami, miejscami itp.)
Motywowana potrzebami poznawczymi	Motywowana potrzebami emocjonalnymi
Atrakcją turystyczną jest odmienna kultura	Atrakcją turystyczną jest podobna kultura
Wartością są interakcje między odwiedzającymi a odwiedzanymi	Wartością są uczucia towarzyszące odwiedzaniu miejsc ważnych
Służy pogłębianiu wiedzy	Służy pielęgnowaniu tożsamości
Umożliwia grupom etnicznym eksponowanie własnej kultury	Daje turystom możliwość zwiedzania miejsc ważnych dla nich
Wymaga pośrednictwa w spotkaniach międzykulturowych	Pośrednictwo nie jest konieczne
Ważna kultura niematerialna	Ważna kultura materialna
Duży wpływ na środowisko odwiedzane	Niewielki wpływ na środowisko odwiedzane.
Generuje zagrożenia dla odwiedzanej kultury	Nie generuje zagrożeń dla społeczności odwiedzanej

Źródło: Zestawienie własne

jest poznanie kultury odmiennej od własnej, w wyjazdach sentymentalnych uczestniczą natomiast grupy bądź jednostki, które z miejscem odwiedzanym łączą związki etniczne bądź emocjonalne. Potrzeby emocjonalne stanowią zasadniczą motywację turystów sentymentalnych, dla turystów etnicznych z kolei zasadniczym motywem są względy poznawcze. W turystyce etnicznej ważną rolę pełnią rdzenni mieszkańcy odwiedzanych regionów, w turystyce sentymentalnej znaczenie mają miejsca emocjonalnie związane z miejscem pochodzenia turysty.

Wskazane powyżej rozbieżności między turystyką etniczną a turystyką sentymentalną wydają się wyraźne i jednoznaczne, a zakresy tych pojęć nie krzyżują się ze sobą. Jednakże mogą wystąpić okoliczności, w których motywy poznawcze implikujące pierwotnie podejmowanie turystyki etnicznej zmieniają się w motywy sentymentalne, związane ze wspomnieniami – czynnikiem emocjonalnym wygenerowanym podczas wcześniejszych eksploracji danego miejsca. Ponowna podróż w miejsce, w którym w przeszłości turysta obcował ze społecznością różną etnicznie, poznawał daną kulturę, a równocześnie przeżywał wydarzenia pozostawiające w jego świadomości trwałe ślady emocjonalne, może być zdecydowanie bardziej sentymentalna niż etniczna, zwłaszcza, jeżeli turystę bądź turystów łączy z odwiedzanym miejscem więzi sentymentalne, np. wspomnienia związane z wcześniejszym czasowym pobytem (podejmowaniem pracy, edukacją), wspomnienia podróży poślubnej, wspomnienia wydarzeń istotnych w życiu turysty itp. Okoliczności, w których motywy poznawcze zostają zastąpione motywami sentymentalnymi, występują jednak nieczęsto i nie stanowią czynników uprawniających do łączenia tych dwóch rodzajów turystyki.

6. Zakończenie

Turystyka etniczna jest zjawiskiem społecznie istotnym. Jest cennym źródłem historii i życia człowieka. Turystyka sentymentalna jest również zjawiskiem społecznie istotnym, sprzyjającym szeroko pojętemu rozwojowi, generującym doznania poznawcze, integracyjne, a przede wszystkim duchowe. Jest cennym źródłem historii danego narodu. Publikacje, w których autorzy opisują te dwie formy podróżowania, powinny precyzować zakresy pojęciowe tych obu form i nie generować ich błędnego

definiowania. Czynnikiem wyraźnie różniącym te rodzaje turystyki jest wpływ interakcji gości z gospodarzami na odwiedzane środowisko. W przypadku turystyki etnicznej, podczas której dochodzi do bezpośredniego spotkania przedstawicieli różnych kultur, relacje między grupami etnicznie odmiennymi mogą prowadzić do wzajemnego przenikania się treści kulturowych odwiedzających i odwiedzanych, a tym samym prowadzić do ich zniekształcania pod wpływem różnych czynników. W przypadku turystyki podejmowanej z przyczyn emocjonalnych wprowadzenie spektakularnych zmian w odwiedzaną kulturę jest natomiast mało możliwe. Przy podejmowaniu próby rozróżniania turystyki etnicznej od sentymentalnej należy uważnie dokonywać przeglądu desygnatów tych nazw dla niepowielania nieporozumień i uniknięcia błędnego definiowania. Między podróżowaniem z pobudek poznawczych a podróżowaniem ze względów emocjonalnych istnieją bowiem wyraźne różnice. Łączenie ze sobą turystyki etnicznej i turystyki sentymentalnej, używanie tych nazw zamiennie bądź przypisywanie desygnatów jednego pojęcia pojęciu drugiemu, wydaje się wobec powyższego bezzasadne.

7. Literatura

- Adams K. M., 1997: *Ethnic Tourism and the Renegotiation of Tradition in Tana Toraja (Sulawesi, Indonesia)*. „Ethnology”, 36, 4, 309-320.
- Aleksandrowa A., Aigina E., 2014: *Ethno-Tourism Research in Lovozero, Murmansk Region, Russia*. „SHS Web of Conferences”, 12; <http://www.shs-conferences.org>.
- Anszperger A., 2013: *Efektywność lokalnych systemów turystycznych*. „Studia Ekonomiczne Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach”, 156, 255-267.
- Berghe P. van den, 1992: *Tourism and the ethnic division of labor*. „Annals of Tourism Research”, 19, 2, 234-249.
- Brown K., G., Pyke J., Johnson D., 2007: *Aboriginal Cultural Tourism: Heritage and Economic Development; Reflections from the Cape Breton Experience*; <http://library2.smu.ca/handle/01/25592>.
- Buczowska K., Pajsert E., 2009: *Możliwości i konieczność rozwoju turystyki polonijnej na Cyprze w oparciu o historię podróży i życie Polaków na wyspie. Projekty tras tury-*

- stycznych. „Turystyka Kulturowa”, 3, 4-18;
http://www.turystykakulturowa.org/pdf/2009_03_01.pdf.
- Butler R., 2003: *Relationships between Tourism and Diasporas Influences and Patterns*. „Espace Populations Societes”, 21, 2, 317-326.
- Crompton J. L., 1979: *Motivations for Pleasure Vacation*. „Annals of Tourism Research”, 6, 4, 408-424.
- Cynarski W. J., Cynarska E., 2009: *Turystyka sentymentalna Polaków na Kresy wschodnie*. „Ido – Ruch dla Kultury”, 9, 201-209.
- Davis F., 1977: *Nostalgia, Identity and the Current Nostalgia Wave*. „The Journal of Popular Culture”, 11, 2, 414-424.
- Doran R., Larsen S., Wolff K., 2015: *Different but Similar: Social Comparison of Travel Motives Among Tourists*. „International Journal of Tourism Research”, 17, 555-563.
- Garstka N., 2008: *Bojko i Łemko w poszukiwaniu tożsamości*. „Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki WSiLiZ”, 2, 7, 169-174.
- Gaworecki W. W., 2007: *Turystyka*. Warszawa: PWE.
- Gładyś B., 2009: *Turystyka Żydów do Polski po 1990 roku*. „Prace Geograficzne Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 121, 147-158.
- Grazulis V., Zuromskaite B., 2011: *A person's motives for travelling: a systematic approach to the problem (the Lithuanian case)*. „Sibiu Alma Mater University Journals”, 4, 2, 24-32.
- Grünewald R. A., 2003: *Turismo e etnicidade*. „Horizontes Antropológicos”, 20, 9, 141-159.
- Hinch T., Butler R., 2007: *Introduction: revisiting common ground*; w: R. Butler, T. Hinch (red.): *Tourism and Indigenous Peoples: Issues and Implications*. Oxford: Elsevier; 1-12.
- Hoffmann B., 2012: *Turystyka etniczna a doświadczanie kulturowej inności*; w: H. Rusek, K. Czerwińska, K. Marcol (red.): *Dziedzictwo kulturowe „nadbagażem” codzienności? „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego; 153-166.

- Hunziker W., Kens A.G., 1951: *Le Tourisme Social: caractères et problèmes*. Berne: Imprimerie Fédérative.
- Ishii K., 2012: *The impact of ethnic tourism on hill tribes in Thailand*. „Annals of Tourism Research”, 39, 1, 290-310.
- Jakimowicz-Ostrowska I., 2007: *Etniczność i asymilacja po obu stronach Atlantyku*. „Rocznik Bezpieczeństwa Narodowego”, 2, 254-263.
- Jędrzyśiak T., 2008: *Turystyka kulturowa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Kaspar C., 1995: *Management im Tourismus. Eine Grundlage für die Führung von Tourismusunternehmen und -organisationen*. Bern: Paul Haupt.
- King B., 1994: *What is ethnic tourism? An Australian perspective*. „Tourism Management”, 15, 3, 173-176.
- Kowalczyk A., 2010: *Turystyka zrównoważona – aspekty kulturowe*; w: Z. Młynarczyk, I. Potocka, A. Zajadacz (red.): *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki. Tom IV. Turystyka zrównoważona*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe; 19-29.
- Kowalczyk-Anioł J., Włodarczyk B., 2011: *Turystyka rodzinna – istota i zakres pojęcia*; w: J. Śledzińska, B. Włodarczyk (red.): *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”; 9-25.
- Kurek W., Mika M., 2007: *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*; w: W. Kurek (red.): *Turystyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; 11-49.
- Kurtyka-Marcak I., Kropsz-Wydra I., 2014: *Szanse i bariery rozwoju przedsiębiorczości w zakresie świadczenia usług turystycznych na obszarach wiejskich Dolnego Śląska*. „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 16, 4, 165-170.
- Lah S. C., 2014: *Ethnic Tourism: A Case Study of Language and Culture Preservation of the Bateq Indigenous Group of Orang Asli in Peninsular Malaysia*. „SHS Web of Conferences”, 18; Doi: 10.1051/shsconf/20141201071.
- Łobożewicz T., Bieńczyk G., 2001: *Podstawy turystyki*. Warszawa: WSE.
- Madej T., 2008: *Turystyka tubylcza w południowo-zachodniej części Stanów Zjednoczonych*. „Turystyka i Rekreacja”, 4, 63-68.

- Maleszka M., 2012: *Nostalgia bez pamięci. Spojrzenie na przestrzeń kulturową Warmii i Mazur*; w: H. Rusek, K. Czerwińska, K. Marcol (red.): *Dziedzictwo kulturowe „nadbagażem” codzienności? „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego; 94-112.
- Mika M., 2007: *Formy turystyki poznawczej*; w: W. Kurek (red.): *Turystyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN; 198-232.
- Mokras-Grabowska J., 2013: *Zasoby kultury ludowej jako komponent przestrzeni turystycznej*. „Turyzm”, 23, 2, 47-54.
- Niemieccy turyści wciąż szukają swoich korzeni w Polsce, 18.03.2013;
http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,13585432,Niemieccy_turysci_wciaz_szukaja_swoich_korzeni_w_Polsce.html.
- Oakes T., 1997: *Ethnic Tourism in Rural Guizhou: Sense of Place and the Commerce of Authenticity*; w: M. Picard, R. E. Wood (red.): *Tourism, Ethnicity, and the State in Asian and Pacific*. Honolulu: University of Hawaii Press; 35-70.
- Oakes T., 2000: *Ethnic tourism*; w: J. Jafari (red.): *Encyclopedia of Tourism*. London: Routledge; 204-206.
- O'Connor K., 2012: *Ethnic Tourism Advertisements: The Power Dynamic and its Effect on Cultural Representation in the 'Kingdom of Daughters'*. Pittsburgh;
<http://d-scholarship.pitt.edu/13535/>.
- Ojeda-Macias N., 1996: *Ethnic Tourism: The Case of Cuetzalan, Mexico*;
<https://www.msu.edu/user/schmid/ethnic.htm>.
- Pérez X., P., 2015: *Reflexión antropológica sobre el turismo indígena*. „Desacatos”, 47, 18-35.
- Petroman J., Petroman C., Buzatu C., Marin D., Dumitrescu A., Statie C., Rus I., 2011: *A Religious and Ethnic Tourism Profile of Europe*. „Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies”, 44, 2, 490-493.
- Przeclawski K., 1996: *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. Kraków: Albis.
- Przeclawski K., 1997: *Etyczne podstawy turystyki*. Kraków: Albis.
- Puchnarewicz E., 2010: *Znaczenie wielokulturowości w turystyce u progu XXI wieku*; w: E. Puchnarewicz (red.): *Wielokulturowość w turystyce*. Warszawa: Wyższa Szkoła Turystyki i Języków Obcych; 15-31.

- Rohrscheidt A. M., 2008: *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Gniezno: GWSHM Milenium.
- Rut M., 2011: *Turystyka kulturowa. Perspektywy rozwojowe dla Pogórza Dynowskiego*; w: J. Krupa (red.): *Turystyka wiejska, ochrona środowiska i dziedzictwo kulturowe Pogórza Dynowskiego*. Dynów: Związek Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego; 265-279.
- Seweryn R., 2008: *Warunki rozwoju turystyki etnicznej w Krakowie*. „Zeszyty Naukowe UEK”, 788, 57-74.
- Smith V. L., 1989: *Introduction*; w: V. L. Smith (red.): *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sofield T., Li S., 2007: *Indigenous minorities of China and effects of tourism*; w: R. Butler, T. Hinch (red.): *Tourism and Indigenous Peoples: Issues and Implications*. Oxford: Elsevier; 265-280.
- Song N., 2008: *Indigenous Tourism – A Passport to Development for Indigenous Australians?* „Intercultural Communication Studies”, 17, 1, 269-284.
- Tannock S., 1995: *Nostalgia Critique*. „Cultural Studies”, 9, 3, 453-454.
- Taylor A., Carson D., Carson D., 2014: *‘Walkabout Tourism’: Is there an Indigenous Tourism Market in Outback Australia?* „Athens Journal of Tourism”, 4, 1, 239-252.
- Toczek-Werner S., 2008: *Znaczenie terminów rekreacja i turystyka*; w: S. Toczek-Werner (red.): *Podstawy rekreacji i turystyki*. Wrocław: Wydawnictwo AWF; 9-13.
- Urbaniak A., 2012: *Perspektywy rozwoju turystyki kulturowej na Syberii na przykładzie Republiki Ałtaju*. „Turystyka Kulturowa”, 4, 5-22;
<http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/58/44>.
- Valkeners L., 2007: *Tourism as ethnic relations in Barbados*. „Journal for Applied Anthropology”, 152-164; <http://www.omertaa.org/archive/omertaa0020.pdf>.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1978: *Podstawy geografii turystyki*. Warszawa: PWN.
- Wood R. E., 1998: *Touristic ethnicity: a brief itinerary*. „Ethnic and Racial Studies”, 21, 2, 218-241.
- Yasumura K., b.d.: *Ethnic Tourism and the Problem of Social Inequalities in Mass Tourism*;
<http://yasumura.info/files/02-02.pdf>.

wpłynęło/received 19.03.2016; poprawiono/revised 09.06.2016.